

nieuws- en informatieblad

2018 - 3 / augustus

BELANGRIJKE DATA

- Zaterdag 8 september 2018: Bezoek aan Bergen op Zoom en Sint-Annaland.
- Zaterdag 27 oktober 2018: Bezoek aan Haarlem.

IN DIT NUMMER

- Redactioneel (pag. 2).
- Evenementen (1): Bezoek aan Bergen op Zoom en Sint-Annaland op 8 september 2018 (pag. 3).
- Evenementen (2): Bezoek aan RK Sint Bavo en De Grote Vermaning (Haarlem) op 27 oktober 2018 (pag. 5).
- 'A dangerous rival': parallellen tussen de 'muzikale' schilderijen van Lawrence Alma-Tadema en de Victoriaanse muziekcultuur (pag. 7).
- Nieuwe kunstenaarsmonografie: Rudolf Bremmer (pag. 12).
- Fotoimpressie: Delft (Prinsenhof en Agnetapark) (pag. 15).
- Congres Coup de Fouet III, Barcelona 27 juni - 2 juli 2018 (pag. 16).
- Boekbespreking: In de schaduw van Cuypers. Georg Sturm (1855-1923) monumentaal decorateur (pag. 18).
- Korte mededelingen (pag. 23).
- Tentoonstellingsagenda (pag. 26).

VERENIGING VRIENDEN NIEUWE KUNST 1900

Groep 1.

Groep 2.

Afb. 1.

REDACTIONEEL

Gemeentemuseum Art Nouveau in Nederland (VVNK-excursie 20 juli).

Verder in deze aflevering van *Rond 1900*: een artikel gebaseerd op de scriptie *A Dangerous Rival* (Nijmegen 2016) van Charlotte Franzen, die bekroond is met de VVNK-scriptieprijs 2017 voor Masterscripties. Ook is er een nieuwe monografie voor het digitale VVNK-kunstenarslexicon: *Rudolf Bremmer (1900-1993)*, geschreven door Merel van den Nieuwenhof. En natuurlijk lees- en tentoonstellingstips.

Afb. 2. Art Deco-aardewerk van atelier 'Baltars' in het Latvian Museum of Decorative Arts and Design, Riga.

Dit voorjaars- en zomerseizoen was en is er veel aan Kunst rond 1900 te genieten voor VVNK-ers. In twee groepen werd in mei Riga bezocht, waarbij het accent lag op een geheel eigen variant van Jugendstil-architectuur [Afb. 1]. Verder was er juist ten tijde van ons bezoek in het Latvian National Museum of Art een fraaie tentoonstelling te zien: *Art Nouveau. Its Beginnings, Influences and Original Nature*, met een keur aan internationale toegepaste kunst van omstreeks 1900. Hopelijk hebben sommigen van u ook nog kans gezien om op eigen gelegenheid het Latvian Museum of Decorative Arts and Design te bezoeken, waar typisch Letse Art Nouveau en Art Deco te zien waren [Afb.2]. Bij het verschijnen van dit blad is de tentoonstelling *Âmes sauvages. Le symbolisme dans les pays baltes* in het Parijse Musée d'Orsay al afgelopen; het zou een mooie aanvulling zijn geweest op de schilderkunst in het nationaal museum, waar we in ijlt tempo langs gevoerd werden. Nog meer buitenland: bestuurslid Maarten Nubé bezocht in Barcelona het derde Coup de Fouet-congres en hield er ook een lezing. Verderop in het blad vindt u een verslag.

Ook in Nederland is er genoeg te zien: in het Prinsenhof in Delft de tentoonstelling *Art Nouveau/ Nieuwe Zakelijkheid Delft* (door de VVNK bezocht op 9 juni) en in het Haags

EVENEMENTEN

Zaterdag 8 september 2018 Bezoek aan Bergen op Zoom en Sint-Annaland

Een bijzondere excursie naar Bergen op Zoom en Tholen, plaatsen waar we niet elke dag komen. In Bergen op Zoom bezoeken we de Boeyinga kerk en de Suikerfabriek Zeeland en daarna gaan we, per bus, naar Tholen. We zien art-nouveau boerderijen en het interieur van Luchtenburg en gaan dan naar Sint-Annaland naar de expositie *Gloeiende Glazuren* over het werk van Chris Lanooy.

De gereformeerde kerk is in 1928 gebouwd in Expressionistische stijl naar ontwerp van B.T. Boeyinga. Oorspronkelijk had de kerk glas-in-loodramen en kleurrijke schilderijen in het interieur die door oorlogsgeweld en moderne restauratie verdwenen zijn. Gelukkig zijn nog veel originele elementen behouden gebleven. Ds. Willem Vermeulen zal ons erover vertellen en ons rondleiden.

Gereformeerde Kerk van B.T. Boeyenga, Bergen op Zoom, 1928.

Programma Bergen op Zoom / Sint-Annaland

- 11:00 uur Station Bergen Op Zoom: vertrek met de bus naar de Boeyinga kerk op het Bolwerk. Koffie met iets lekkers en rondleiding..
- 12:00 uur Vertrek met de bus naar de voormalige Suikerfabriek De Zeeland. Inleiding en rondleiding.
- 13:00 uur Lunch in de Watertuin.
- 14:00 uur Vertrek per bus naar Tholen, art-nouveau villa-boerderijen, inleiding en bezichtiging Luchtenburg.
- 15:00 uur Vertrek naar Sint-Annaland, met inleiding en bezichtiging van de tentoonstelling *Gloeiende Glazuren*..
- 16:30 uur Terug naar Bergen op Zoom, naar het station.

De voormalige Suikerfabriek De Zeeland uit 1917 heeft een korte periode als suikerfabriek gediend en is jarenlang voor allerlei andere doeleinden gebruikt. Sinds kort is er voor dit industrieel erfgoed een herbestemming gevonden

Suikerfabriek Zeeland.

als winkelcentrum, dat nog steeds in ontwikkeling is. In het restaurant de Watertuin zullen we de lunch gebruiken.

De villa's Ostrea en Stadszicht in Tholen zijn voorbeelden van villa's op een boerenbedrijf die rond de eeuwwisseling in Jugendstil werden gebouwd. De oorspronkelijke middeleeuwse hofstede Luchtenburg is rond 1890 verbouwd: de huidige bewoner zal een inleiding geven.

In Sint-Annaland bezoeken we in het streekmuseum De Meestooft, de expositie *Gloeiende glazuren*.

De Meestooft is het oorspronkelijke gemeentehuis van Sint-Annaland dat nu met de geschiedenis van de meekrap, het schooltje en het watersnoodhuis belangrijke elementen uit het verleden bewaart.

De expositie *Gloeiende Glazuren* geeft een breed overzicht van het leven en werk van Chris Lanooy, die in 1881 in Sint Annaland is geboren. Hij kreeg zijn opleiding als schilder en beeldhouwer in Den Haag en was ook een leerling van Cuypers in Roermond. Als keramist was hij autodidact, maar juist vanwege zijn keramisch werk heeft hij internationale bekendheid verworven. Zijn kennis van keramische

Chris Lanooy in zijn atelier aan het werk.

technieken en zijn experimenten met glazuren is in het tentoongestelde werk duidelijk waarneembaar.

Aanmelding en kosten

Aanmelding voor 31 augustus 2018 via de website www.vvnk.nl/evenementen of **alleen** als dat niet anders kan, via bijgaande aanmeldstrook.

De kosten voor de excursie bedragen € 35 voor leden en € 40 voor introducees. Jongeren t/m 26 jaar betalen € 17,50. Betaling geschiedt op de plaats van het evenement (in de kerk bij de koffie).

Het minimum aantal deelnemers is 30 en het maximum aantal is 40.

Vertrek en bereikbaarheid

De excursie begint om 11.00 uur op het Stationsplein in Bergen op Zoom. Per touringcar zal de reis worden voortgezet.

Telefonische bereikbaarheid

Irene van Geest 06 435 641 33

EVENEMENT(2)

Zaterdag 27 oktober 2018 Bezoek RK Sint Bavo en De Grote Vermaning, Haarlem

In 't kort

We brengen op deze zaterdagochtend een bezoek aan de in de afgelopen jaren gerestaureerde RK Sint Bavo te Haarlem, bouwmeester Jos Cuypers. In het begin van de middag bezoeken wij 'De Grote Vermaning', het kerkcomplex van de Doopsgezinde Gemeente te Haarlem, alwaar wij met name de in 1902 door architect van der Steur ontworpen ruimten zullen bekijken.

RK Nieuwe Bavo

De Kathedrale Basiliek Sint Bavo te Haarlem (de 'Nieuwe Bavo') is de kathedraal van het bisdom Haarlem-Amsterdam. De basiliek is ontworpen door architect Jos Cuypers, zoon van Pierre Cuypers. De RK Sint Bavo is gekenmerkt door een grote diversiteit in bouwstijlen, waaronder neoromaans en neogotisch, maar er zijn ook byzantijnse en moorse invloeden. Bovendien zijn er elementen van Jugendstil en van de Amsterdamse school. Aan het

Kathedraal Sint Bavo ('Nieuwe Bavo') in Haarlem, begonnen 1895, voltooid 1930.

interieur hebben vele kunstenaars een bijdrage geleverd, waaronder Jan Toorop (tegeltableaus) en J.H. Brom (preekstoel). In de afgelopen vijftien jaar heeft de RK Sint Bavo een grootschalige restauratie ondergaan. De inleiding wordt gegeven door de heer Wim Eggenkamp, voorzitter van de stichting Kathedrale Basiliek Sint Bavo, en vanaf het begin nauw betrokken bij de

Programma Haarlem

- 10:30 uur Ontvangst RK Sint Bavo, Leidsevaart, Haarlem.
- 11:00 uur Inleiding dhr. Wim Eggenkamp.
- 11:30 uur Rondleiding RK Sint Bavo (bij meer dan 20 deelnemers, twee groepen).
- 12:30 uur Wandelen naar 'De Grote Vermaning', Frankestraat 24, Haarlem.
- 13:00 uur Lunch in van Braght-zaal.
- 13:30 - Bezichtiging Heerenkamer, Dameskamer, vestibule, met toelichting door mevrouw Karen Schenk. Korte bezichtiging Doopsgezinde Kerk, 'De Gang', eventueel nog andere ruimten.
- 14:30 uur

restaurant. De rondleiding wordt verzorgd door vrijwilligers van de RK Sint Bavo.

Lunch

Na het bezoek aan de RK Sint Bavo wandelen wij naar De Grote Vermaning, ongeveer 20 minuten lopen. De lunch aldaar wordt verzorgd door 'De wereld van Jansje'.

De Grote Vermaning

'De Grote Vermaning' is het historisch kerkcomplex van de Doopsgezinde Gemeente te Haarlem. De kerk zelf dateert uit 1683, maar in de loop der tijden zijn er voortdurend ruimten en gebouwen aan toegevoegd. De in 1902 door architect J.A.G. van der Steur ontworpen Heerenkamer en Dameskamer hebben diverse Jugendstil elementen. Een toelichting hierop zal worden gegeven door mevrouw Karen Schenk, medewerker Erfgoed Gemeente Haarlem.

Aanmelding en kosten

Aanmelding vóór 15 oktober via de website www.vvnk.nl/evenementen of alleen als dat niet kan via bijgaande aanmeldstrook. De kosten voor deze excursie bedragen € 27 voor leden en € 30 voor introducees. Jongeren t/m 25 jaar betalen € 15. Betaling geschiedt op de plaats van het evenement. Maximum aantal deelnemers: 40.

Adres en bereikbaarheid

RK Sint Bavo,
Leidsevaart 146
2014 HE Haarlem

De ingang is aan de westzijde (torens) aan het Bisschop Botttemanneplein. Van Station Haarlem: bus 50 naar halte Stadsschouwburg, dan 5 minuten lopen. Vanaf Station Heemstede-Aerdenhout bus 80 naar halte Emmaplein, eveneens 5

minuten lopen. Op de parkeerplaats aan het Emmaplein (naast de RK Sint Bavo) is het op zaterdag betaald parkeren.

De ingang van De Grote Vermaning is aan Frankestraat 24
2011 HV Haarlem

Aan het einde van het programma kan men eventueel terug wandelen naar Station Haarlem (circa 20 minuten).

Telefonische bereikbaarheid

Maarten Nubé 06 426 074 16
Irene van Geest 06 435 641 33

De Grote Vermaning.

De inzenders voor de VVNK-scriptieprijs 2017-2018 zijn uitgenodigd om een artikel te schrijven over hun scriptie voor Rond 1900. Hierbij de tweede bijdrage.

'A DANGEROUS RIVAL': PARALLELEN TUSSEN DE 'MUZIKALE' SCHILDERIJEN VAN LAWRENCE ALMA-TADEMA EN DE VICTORIAANSE MUZIEKCULTUUR

Charlotte Franzen winnaar VVNK-scriptieprijs 2017 voor Masterscripties.

Ondanks zijn Friese roots is Lawrence Alma-Tadema (1836-1912) een van de meest beroemde schilders van het Britse Victoriaanse tijdperk. Muziek speelde een belangrijke rol in zijn leven en werk. Hij kwam uit een muzikaal gezin en speelde piano. Zijn passie voor muziek was een concurrent voor zijn andere grote liefde: de schilderkunst. Hij schreef hierover (in vertaling):

'Merkwaardig te bedenken dat ik misschien nooit schilder zou zijn geworden. Aan het begin van mijn loopbaan had mijn kunst een gevaarlijke rivale. De muziek had mij vanaf mijn vroegste levensjaren in haar ban, totdat ik, als jonge man, moest erkennen dat de schilderkunst een jaloerse minnares is. En, omdat ik olieverfschilderen al moeilijk genoeg vond, hield ik me vanaf 1859 uitsluitend aan het penseel.'

[Lawrence Alma-Tadema in *Strand Magazine* 27 (1909), 295].

Hoewel hij koos voor een carrière in de

schilderkunst, bleef die andere passie een belangrijk deel van zijn leven uitmaken. In 1870 vertrok hij naar Londen; daar trouwde hij met Laura Epps, die muziek studeerde. Samen organiseerden ze wekelijks muzikale 'at homes'. Op deze legendarische avonden werd op hoog niveau gemusiceerd door beroemde musici als Pjotr Iljitsj Tsjajkovski, Camille Saint-Saëns en Clara Schumann. De schilder decoreerde bovendien piano's en de muziekkamer van H.G. Marquand, een rijke bankier, filantroop en verzamelaar uit New York. Hij gaf een groot deel van zijn schilderijen behalve een titel ook een opusnummer, zoals gebruikelijk bij componisten. Bovendien dook muziek op in zo'n vijftig werken van de schilder. Deze 'muzikale' schilderijen stonden centraal in mijn masterscriptie; hiervoor is voor het eerst grondig onderzoek gedaan naar de rol en betekenis van muziek in het oeuvre van Alma-Tadema.

Alma-Tadema's werken werden en worden, ondanks de Griekse, Egyptische of Romeinse setting, vaak aangeduid als verbeeldingen van *Victorians in togas*. De schilderijen hebben ook betrekking op de eigentijdse victoriaanse wereld. Ze vertonen 19^e-eeuwers in antieke kleding, binnen een antieke setting. Er is in letterlijke zin vaak sprake van een Britse cast: de schilder verbeeldde zichzelf, zijn gezin en zijn vrienden. Hij verving bovendien zwart haar en donkere gelaatskleuren veelal door meer Noord-Europese huid- en haartinten. Ook op een dieper niveau verbond en verbindt men de idee van *Victorians in togas* aan overeenkomsten tussen het Victoriaanse en antieke tijdperk. Men beschouwde Rome als een model en rechtvaardiging van het koloniale Groot-Brittannië. Door zijn keuze voor alledaagse gebeurtenissen vergrootte

Alma-Tadema de herkenbaarheid en toegankelijkheid van de klassieke oudheid en moedigde hij de victorianen aan om zich met de antieken te identificeren:

'Maar, goed beschouwd, is er niet zo'n groot verschil tussen de ouden en de modernen als wij geneigd zijn aan te nemen. Deze waarheid heb ik altijd geprobeerd in mijn schilderijen tot uiting te brengen: dat de oude Romeinen mensen van vlees en bloed waren, zoals wijzelf, en gedreven door veelal dezelfde hartstochten en gevoelens'.

[Lawrence Alma-Tadema in *Strand Magazine* 18 (1899), 607]

Alma-Tadema's schilderijen kunnen

Afb. 1. Sir Frank Dicksee, *Harmonie*, 1877, olieverf op doek, 157.5 x 94 cm, Tate Britain, Londen (foto © Tate, Londen 2017).

gezien en geanalyseerd worden als voorstellingen van het moderne, victoriaanse leven. Dit geldt ook voor de muziek in deze werken. Muziek was in de victoriaanse tijd een delicate zaak. Er bestonden strikte regels over waar en hoe men mocht musiceren. De man musicerde doorgaans buitenshuis, in concerthallen, bands of koren. Hij bespeelde meestal de fluit of viool. De vrouw musicerde vooral in de privésfeer. Ze zong of speelde op de harp, piano of gitaar. Deze elegante instrumenten hadden een voordelig effect op de houding en bewegingen van de speelster. Vooral jonge vrouwen musicerden in de *drawing room*, waar de piano stond. Hier kon ze de goede positie en ambities van haar familie tonen én zich op aantrekkelijke wijze presenteren aan de mannelijke bezoekers. De speelster en haar piano werden onderworpen aan de mannelijke blik. Sinds de 18e eeuw was deze *musical gaze*, zoals in *Harmonie* van Sir Frank Dicksee (1853-1928) [afb.1], beladen met seksualiteit, versluierd genot en angst. Dit erotische spel speelde zich af binnen burgerlijke en sociaal aanvaardbare grenzen.

Toch kon muziek ook een gevaar zijn voor het geordende, kuise en conservatieve victoriaanse leven. Men meende dat muziek, zeker bij jongedames, kon zorgen voor bleekzucht, histerie en zelfs krankzinnigheid. Musiceren kon het zenuwstelsel en de geslachtsorganen overmatig stimuleren en schadelijk zijn voor de biologische taken van de vrouw. Dit betrof vooral vrouwen die zich niet aan de strikte regels hielden wat betreft waar, hoe en op welk instrument ze mochten musiceren. Deze als gevaarlijk,

Afb. 2. Lawrence Alma-Tadema, *Sappho en Alcaeus*, 1881, olieverf op paneel, 66 x 122 cm, The Walters Art Museum, Baltimore, Maryland. (foto Walters Art Museum).

gek en 'ziek' beschouwde vrouwen werden 'sirenen' genoemd. Hun vrouwelijke tegenpolen, de 'engelen', musicerden thuis in de *drawing room* en voldeden aan de eisen van de familie. Ze waren puur, passief en asexueel. Wanneer mannen musicerden kon dat, juist vanwege het overwegend vrouwelijke karakter van muziek, in verband worden gebracht met homoseksualiteit, androgynie en verlies van de mannelijkheid.

De 'muzikale' schilderijen van Alma-Tadema representeren dergelijke victoriaanse opvattingen over muziek. Zo zijn in *Sappho en Alcaeus* [afb.2, 1881] verwijzingen verborgen naar gedrag dat destijds als afwijkend werd beschouwd. Het schilderij was indertijd bekend en goed ontvangen. Tijdgenoten verbonden het werk, ondanks de antieke entourage, aan de eigen

Afb. 3. 'Our Guide to the Academy' uit: *Punch*, 14 mei 1881, p. 217 (foto Universiteitsbibliotheek Heidelberg).

Afb. 4. Simeon Solomon, *Sappho en Erinna in de tuin van Mytilene*, 1864, aquarel op papier, 33 x 38,1 cm, Tate Britain London (foto: © Tate, London 2017).

Daarnaast zijn de genderrollen, die aan muziek werden verbonden, omgedraaid: een mannelijke muzikant is hier, binnen een privésfeer, onderworpen aan de blikken van een aantal vrouwen. Een karikaturist van het satirisch tijdschrift *Punch* reageerde op deze omkering van normatieve genderrollen [afb.3]. Hij draaide de passieve en actieve rollen om en normaliseerde deze: nu staat de dominante *gaze* van de mannelijke fotograaf weer centraal terwijl de vrouw zich, met gesloten ogen, laat bekijken. De tekenaar reageerde hier waarschijnlijk op iets dat hij zag als tegengesteld aan de bestaande orde.

Bovendien refereert Alma-Tadema in het schilderij niet alleen aan Sappho's liefde voor Alcaeus. De inscripties op de *exedra* (de halfronde bank) tonen de namen van de vrouwelijke geliefden van Sappho. Alcaeus lijkt, met androgyn uiterlijk - een vrouwelijk gezicht en vrouwelijk gewaad - deze verwijzing naar homoseksualiteit verder te versterken. Alma-Tadema's tijdgenoten twijfelden dan ook over het geslacht van de muzikant en het onderwerp van dit schilderij. De voorstelling op Alcaeus' kithara onderstreept verder de homoseksuele ondertoon. Hier is Apollo

(de god van de lyrische poëzie) afgebeeld met Artemis, de godin die alle seksuele relaties met mannen afwees. Ook het meisje naast Sappho, dat een hand op de schouder van Sappho legt, kan hier veelzeggend zijn. In het werk van Alma-Tadema sturen details vaak de symbolische betekenis van het totale schilderij. Dit lijkt hier ook het geval.

De aanwezigheid van de namen van Erinna (links onder Sappho) en Anaktoria (op de marmeren bank) roepen extra vragen op over de onschuld van dit werk. De combinatie van Sappho en Erinna doet denken aan een gewaagder werk van de schilder Simeon Solomon (1840-1905): *Sappho en Erinna in de tuin van Mytilene* [afb. 4, 1864], waarin de liefde een stuk explicieter is weergegeven. Anaktoria's positie binnen deze verbeelding van Sappho doet denken aan het gelijknamige gedicht van de expliciet homoseksuele dichter Algernon Charles Swinburne (1837-1909). In dit gedicht spreekt Sappho tegen Anaktoria. Het heeft een duidelijk seksuele, nagenoeg pornografische inhoud, waarbij sadisme en lesbische seksuele handelingen aan bod komen. De associaties die deze namen opriepen waren voor tijdgenoten verontrustend. Hoewel in de jaren '60 van de 19^e eeuw, door toedoen van onder anderen Swinburne en Solomon, het moderne beeld van Sappho als een lesbische vrouw was ontstaan, bleef het heteroseksuele aspect van haar geschiedenis de norm. Toch staat hier, al is het door versluierde toespelingen, haar homoseksuele kant centraal. De aanwezigheid van muziek én de Griekse cultuur, die destijds beide werden gekoppeld aan homoseksualiteit, versterken deze interpretatie.

Muziek was bijvoorbeeld in 19e-eeuwse romans een essentiële strategie om verboden

homoseksuele verlangens te bediscussiëren. Ook in meer 'wetenschappelijke' boeken zoals *The Intermediate Sex* van Edward Carpenter (1908 maar voorzien van eerder materiaal) en *Sexual Inversion* van Havelock Ellis (1901) schreven auteurs over verbanden tussen muziek en homoseksualiteit. Muziek werd aldus, ook in de schilderkunst, vaak voorgesteld als een activiteit die kon zorgen voor gedrag dat afweek van de bestaande genderrollen. Het was daarnaast destijds gangbaar om homoseksueel verlangen te bespreken onder het mom van 'Griekness': teruggrijpen op de Griekse tijd, waarin homoseksueel gedrag een geaccepteerde seksuele zede was. Het gaf de mogelijkheid om homoseksualiteit op subtiel en herkenbare wijze te bespreken. Deze Griekse én de muzikale context spelen ook dit schilderij waarschijnlijk die rol.

Tot slot blijkt muziek een sleutel te zijn waarmee we de diepere betekenis van sommige werken van Alma-Tadema kunnen ontsluiten. *Sappho en Alcaeus* en de drie andere schilderijen die centraal stonden in mijn scriptie, vertonen parallellen met de victoriaanse muziekcultuur en bijbehorende opvattingen rondom de plaats van uitvoering, geslacht, seksualiteit en moraliteit. Ogenscheinlijk onschuldige taferelen leggen bij nadere beschouwing complexe victoriaanse ideeën bloot over muziek en gender, seksualiteit en zedelijkheid. Hoewel hierbij vaak het afwijkende gedrag wordt benadrukt, werd er in de receptie van deze werken vrijwel niet gesproken over deze onderlaag. Dit lijkt het gevolg van een slimme strategie: onder de verhullende sluiers van de antieken valt immers een hoop te verbergen.

NIEUWE KUNSTENAARS- MONOGRAFIE

Aan de website van deVVNK is weer een nieuwe kunstenaarsmonografie toegevoegd. Hierbij de gedrukte versie.

Rudolf Bremmer (Den Haag 1900- 1993 Laren)

Merel van den Nieuwenhof

'De pijnlijk gestolde werkelijkheid van Rudolf Bremmer', zo verwoordde Hildelies Balk zijn stijl treffend.¹ Rudolf Bremmer werd in 1900 geboren als zoon van 'kunstpaus' H.P. Bremmer. Deze familieband moet zowel inspirerend als intimiderend zijn geweest. De perfectionistische Bremmer ontwikkelde als autodidact een herkenbare, doorwerkte stijl, waarmee hij zowel mensen als voorwerpen 'beaderd' weergaf. Het lijkt alsof hij met potlood of penseel de huid en

Afb. 1. Rudolf Bremmer, *Geranium voor venster*, 1942, olieverf op doek, 60 x 52 cm, verblijfplaats onbekend.

de lagen daaronder probeerde af te tasten om uiteindelijk bij het binnenste terecht te komen, met als resultaat een verinnerlijkte weergave van alledaagse onderwerpen.

Door de nadruk op details en de vele priegelige lijntjes was hij meer een tekenaar dan een schilder; ook zijn schilderijen kenmerken zich door een dergelijke aanpak. Landschappen en dieren doen daardoor vaak wat houtserig en statisch aan. Voor de weergave van bloemen, zoals *Geranium voor venster*, leent zijn stijl zich beter [Afb. 1]. De plant lijkt door de studieuze aanpak bezieling te krijgen, terwijl de vitrage in de voorgrond bijna tastbaar is. De wesp rechts onderin maakt de voorstelling levendig. Dat Bremmers stillevens tot zijn beste werken behoren is niet verwonderlijk; zijn vader hamerde bij zijn volgelingen eindeloos op het tekenen en schilderen van stillevens, ter oefening.

'Van jongsaf werd bij elk kind gespeurd naar een bijzondere aanleg, bij voorkeur in kunstzinnige richting. Hun omgeving bood daartoe veel mogelijkheden door de contacten met kunstenaars en verzamelaars. Zo tekende Van der Leek een kat speciaal voor Rudolf.² Rudolf Bremmer groeide op met kunst. Op zondagavond kwamen vrienden en kunstenaars op bezoek bij het gezin Bremmer en werd er gepraat en naar kunst gekeken. Rudolf was daar vaak bij. Dat hij zich in de kringen van zijn vader bewoog is duidelijk te zien aan de portretten die hij tekende: van kunstenaars als Bart van der Leek en Lambertus Zijl, maar ook van cursisten als Griettie Smith-van Stolk.

Afb. 2. Rudolf Bremmer, *Stillevens met boek en zandloper*, 1919, potlood op papier, 300 x 475 mm, verblijfplaats onbekend.

Kunstenaars uit de invloedssfeer van H.P. Bremmer werden de 'School Bremmer', 'Bremmerieden' of 'Bremmerianen' genoemd. Rudolf maakte hier deel van uit, samen met onder anderen Jaap Nieweg, Dirk Nijland, Theo Hekker en Jan Adam Zandleven.

In het najaar van 1919 werkte Rudolf enige tijd in het atelier van Zandleven in Rhenen.³ Op diens advies ging hij met zwart krijt werken. Door de daarmee aangezette contourlijnen werden zijn eerder nog fragiele tekeningen steviger. In een stilleven met boek en zandloper uit datzelfde jaar is het doorwerkte karakter nog niet zo nadrukkelijk aanwezig, al valt een bijzondere aandacht voor iedere afzonderlijke pagina in de weergave van het boek op [Afb. 2]. Een portret van zijn vader in zijn werkkamer [Afb. 3] laat decennia later een uitzonderlijke aandacht zien voor elk detail. De beelden in de achtergrond krijgen zo evenveel nadruk als de pijprokende geportretteerde.

Afb. 3. Rudolf Bremmer, *H.P. Bremmer in zijn werkkamer*, 1955, olieverf op doek, 86 x 74 cm, particuliere collectie.

Met uitzondering van een verblijf van zeven maanden in Parijs (1927-1928) woonde Bremmer voornamelijk in de omgeving van Den Haag. Hij werkte daar bijna het hele jaar door buiten, nauwkeurig de natuur bestuderend. In zijn atelier haalde de kunstenaar deze studies keer op keer opnieuw tevoorschijn, om vervolgens het onderwerp toch nog eens in het echt te gaan bekijken; een tijdrovende werkwijze. Een werk was dan ook niet snel 'af' of goed genoeg; hij kon er vele jaren later nog aan doorwerken. Zo schreef Balk over Rudolf Bremmer: 'Hij lijkt het ernstig werken dat zijn vader voorschreef, zo zwaar op te hebben genomen dat hij de grootste moeite had om een schilderij af te maken. Vijftien jaar werken aan een schilderij was bij hem niet ongebruikelijk.'⁴

Net als collega-Bremmeriaan Theo Hekker werd Rudolf Bremmer gekenschetst als een van 'die stillen in

Afb. 4. Rudolf Bremmer, *Groentestilleven*, 1940, olieverf op doek, 49 x 70 cm, huidige verblijfplaats onbekend.

den lande, wier voortbrengselen meestal rechtstreeks van de ezel naar de liefhebber worden verkocht zonder tussenkomst van derden'.⁵ Om die reden heeft Bremmer relatief weinig geëxposeerd, al was zijn werk vanaf de vroege jaren twintig zo nu en dan te zien bij kunsthandels en viel hem in 1971 een tentoonstelling in het Haags Gemeentemuseum (nu: Gemeentemuseum Den Haag) ten deel. Het maakt ook dat zijn werk zich veelal in onbekende particuliere collecties bevindt en weinig bekendheid heeft gegenereerd. Verder bevindt zich werk van deze kunstenaar in het Rijksmuseum en in het Kröller-Müller Museum te Otterlo.

Afb. 5. Rudolf Bremmer, *Breistertje*, 1951, olieverf op doek, 70 x 80 cm, huidige verblijfplaats onbekend.

Noten

- ¹ Hildelies Balk, *De kunstpaus: H.P. Bremmer 1871-1956*, Bussum 2006, p. 275.
- ² Balk, *De kunstpaus*, p. 78.
- ³ G. Oosterholt, *Rudolf Bremmer*, Leiden 1978, p. 10. In dezelfde periode boetseerde Rudolfs zus Willy in het atelier van beeldhouwer Altorf.
- ⁴ Balk, *De kunstpaus*, p. 316.
- ⁵ Oosterholt, *Rudolf Bremmer*, p. 5.

AFFICHEWEDSTRIJD
ART NOUVEAU | NIEUWE ZAKELIJKHEID | DELFT
POSTER DESIGN COMPETITION
ART NOUVEAU | NEW OBJECTIVITY | DELFT

Bezoek aan Delft op 9 juni 2018 (Prinsenhof en Agnetapark).
 Foto's Eef de Hilster.

Maarten Nubé

Met José Enrique Monterde van de Universiteit van Barcelona, Debora Silverman van de Universiteit van California, Los Angeles, en Paul Greenhalgh van de Universiteit van East Anglia had het 'International Congress Coup de Fouet III', dat eind juni in Barcelona werd gehouden, een drietal prima keynote speakers over de hoofdthema's van het congres. Die drie thema's waren respectievelijk 'The Filmed City: Art Nouveau and Cinema', 'Art Nouveau and Politics in the Dawn of Civilisation', en 'Les Fleurs du Mal: Style in a Troubled Age'.

Waren er bij de twee vorige edities van dit congres, in 2013 en 2015, weliswaar enkele Nederlanders die als toehoorder deelnamen aan het congres, bijdragen uit Nederland ontbraken geheel. Dat was dit keer anders. Er waren drie bijdragen uit Nederland, die werden verzorgd door Olga Harmsen, Frédérique Hauffmann en Maarten Nubé. Daarnaast waren er ook nog een tweetal bijdragen van onze zuiderburen, door respectievelijk Jos Vandenbreeeden en Mario Baeck.

Het in totaal drie en een halve dag durende congres vond grotendeels plaats in een van Antoni Gaudi's meest bijzondere creaties, het Casa Mila (La Pedrera), gelegen aan de Passeig de Gracia in Barcelona. De slotzitting op de laatste dag van het symposium vond plaats in de oude textiel fabriek Vapor Aymerich in Terrassa (gebouwd in 1908, nu museum), zo'n 30 km ten noordwesten van Barcelona [Afb. 1]. In totaal werden er 40 papers gepresenteerd door deelnemers uit diverse landen,

Afb. 1. De voormalige textiel fabriek 'Vapor Aymerich' (1908) in Terrassa (website 'www.descobrir.cat').

Afb. 2. Congresszaal in Casa Mila, waar Olga Harmsen een presentatie over batik en art nouveau verzorgt (foto M. Nubé).

waaronder Finland, Zweden, Slovenie, Zuid Afrika, Italië, Hongarije, Oostenrijk, Mexico, zelfs Japan, ook Nederland dus, en uiteraard ook Catalonië en Spanje. Onder het eerste thema, 'The Filmed City', viel bijvoorbeeld een bijzonder interessante bijdrage over de film 'The Danish Girl' (Tom Hooper): een film die speelt rond 1920 en voor een gedeelte in het Horta Huis in Brussel werd opgenomen. Onder het thema 'Art Nouveau and Politics' was er een bijdrage van de architect Jos Vandenbreeeden, waarin de geschiedenis van het door Victor Horta ontworpen en helaas in 1965 afgebroken Brusselse 'Maison du Peuple' werd verteld. In de andere Belgische presentatie gaf Mario Baeck (o.a. Ursulinen Instituut Mechelen) een uiteenzetting over enerzijds de artistieke vervaardiging van keramiek tegen het einde van de 19^e eeuw in België (en ook Frankrijk), en anderzijds de ontwikkeling van industrieel vervaardigde, maar kwalitatief hoogwaardige, keramische producten in diezelfde periode.

Afb. 3. Haardscherm met gebatikt vissenpatroon, Chris Lebeau, ca. 1900-1902 (foto Rijksmuseum).

Onder het thema 'Art Nouveau and Politics' vielen ook twee van de drie Nederlandse presentaties. Daar was allereerst de mooie presentatie van Olga Harmsen (Maison l'Art Nouveau, Dordrecht) met als titel 'Batik: How Emancipation of Dutch Housewives in the Dutch East Indies and 'Back Home' influenced Art Nouveau Design In Europe', waarbij namen als Carolina von Franquemont, Eliza van Zuylen, Chris Lebeau, en Agathe Wegerif de revue passeerden [Afb. 2, 3]. De eveneens bijzonder boeiende presentatie van Frédérique Hauffmann had als titel 'A Stock Exchange and a Political Manifesto: the Ambiguity of the Beurs van Berlage in Amsterdam (1898-1903)'. In deze presentatie werd ingegaan op het spanningsveld tussen de oorspronkelijke functie van de Beurs (handels- en effectenbeurs) en het toekomstbeeld van Berlage dat het

Afb. 4. De 'Beurs van Berlage' (1903); de letters die verwijzen naar de huidige naamgeving zijn recentelijk aangebracht (foto M. Nubé).

gebouw uiteindelijk, in een socialistische maatschappij, als een publiek forum zou gaan dienen naar analogie van de Palazzi van de vroegere Italiaanse stadsrepublieken [Afb. 4]. De derde Nederlandse bijdrage, door Maarten Nubé, had geen specifiek Nederlands onderwerp, en had als titel: 'The Relationship Between Posters and Other Artistic Output During the Era of Art Nouveau and Jugendstil'. Uiteraard kon in deze presentatie de 'Slaolie'-affiche van Jan Toorop niet onvermeld blijven.

Het Coup de Fouet-congres, dat dus alweer voor de derde keer werd georganiseerd (zie ook *Rond 1900* 2013 nr 4), is een samenwerkingsproject tussen de Universiteit van Barcelona en de Stad Barcelona. Sinds 2003 wordt er ook een bijzonder mooi tijdschrift uitgegeven, waarop men zich kan abonneren. Voor verdere informatie, zie

artnouveau.eu/en/index.php.

BOEKBESPREKING

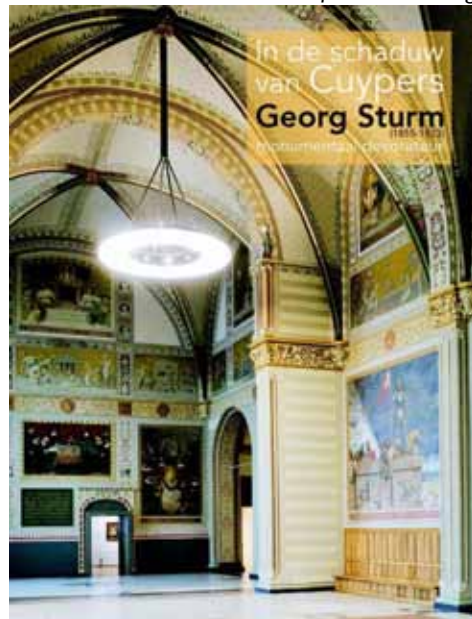
In de schaduw van Cuypers. Georg Sturm (1855-1923) monumentaal decorateur

Rob Delvigne en Jan Jaap Heij
Amersfoort: Bekking & Blitz Uitgevers,
2017. 216 p., geïllustreerd in kleur
ISBN 978 90 6109 5217; € 29,90

Lieske Tibbe

Op 24 maart j.l. konden VVNK-leden die in Zwolle de Algemene Vergadering van de vereniging bijwoonden de voormalige vergaderzaal van de Provinciale Staten van Overijssel bewonderen, met schilderijen en glas-in-lood ontworpen door Georg Sturm. Op die 24^e maart was slechts een minderheid van de leden aanwezig,

Afb. 1. Boekomslag.

maar er zullen er maar weinigen zijn die niet een keer, op een andere ALV, een excursie, of zomaar op museumbezoek, de schilderijen in het huidige Drents Museum Assen hebben gezien, met als hoogtepunt ook daar de Statenzaal, gedecoreerd door dezelfde Sturm. De naam 'Sturm' zal verder weinig associaties oproepen, want het betreft hier een kunstenaar die geen archief en geschriften heeft nagelaten, kennelijk een bescheiden sociaal leven heeft gehad, geen spraakmakende functies heeft vervuld in de (kunstenaars) verenigingen waar hij lid van was (Sint Lucas, Arti et Amicitiae, de Nederlandsche Vereeniging voor Teekenonderwijs en het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap), en weinig aandacht heeft gekregen in de kunstkritiek. Hij was van 1882 tot 1917 docent Monumentale Schilderkunst aan de Rijkschool voor Kunstnijverheid, maar zijn onderwijs daar lijkt weinig indruk te hebben gemaakt. Diverse leerlingen van hem zijn als vertegenwoordigers van de Nieuwe Kunst na 1900 meer bekend geworden dan hij, zoals Gerrit Dijsselhof, Dirk Filarski, Albert Hahn, Piet van der Hem, Jac. Jongert, Bart van der Leck, Bert Nienhuis, Theo Nieuwenhuis, Chris Lebeau en Piet Zwart. De laatste heeft zelfs beweerd, dat Sturm veel tijd die hij aan onderwijs had moeten besteden wijdde aan de jacht: 'Er waren tijden dat we in weken geen leraar zagen'.

Op zoek naar een vergeten kunstenaar

Auteurs Rob Delvigne en Jan Jaap Heij hadden al eerder gezamenlijk een publicatie gewijd aan Sturm: het pleidooi 'Rehabilitation for Georg Sturm' in het bulletin van het Rijksmuseum.¹ Deze publicatie was naar aanleiding van het gereedkomen van de verbouwing en 'her-Cuypersering' van

het museumgebouw, waardoor ook het hoofdwerk van Sturm, de decoratie van het gebouw, weer was opgeknapt, van zolder gehaald of gereconstrueerd. De schilderijen in het Drents Museum in Assen, niet terug van weggeweest maar gerestaureerd en schoongemaakt, zijn ook al eens beschreven door oud-conservator Jan Jaap Heij.² Rob Delvigne schreef eerder artikelen over Sturm als ontwerper van de tegeltableaus aan de buitenzijde van het Rijksmuseum, en over *Dekorative Vorbilder*, een platenuitgave waar Sturm aan heeft bijgedragen.³ Deze bijdragen zijn nu omgewerkt en aangevuld tot een monografie over de kunstenaar; de eerste die ooit aan hem is gewijd.

De speurtocht leidde allereerst naar Wenen, waar Sturm was geboren en zijn opleiding had gekregen (de VVNK droeg met een subsidie bij aan het archiefonderzoek). Georg Sturm kreeg zijn eerste training bij zijn vader, ook schilder, en aan de Kunstgewerbeschule in Wenen. Deze school, opgericht naar voorbeeld van de beroemde Londense South Kensington School of Design, verbonden aan het gelijknamige museum (het latere V&A), had een uitstekende naam: leerlingen leerden er voor diverse decoratieve vakken te ontwerpen in verschillende stijlen. In Wenen was er destijds genoeg emiplooi voor sierkunstenaars; er werden grote gebouwen en prestigieuze woonhuizen opgericht (de Ringstrasse) die rijkelijk gedecoreerd werden. De jonge Sturm kon profiteren van dit klimaat: al dan niet als assistent van gevestigde kunstenaars was hij al snel aan het werk en op zijn 27^e had hij al een zekere reputatie. Toen werd hij in 1882 naar Nederland gehaald door J.R. de Kruyff (1844-1923), directeur van de net opgerichte Rijkschool voor Kunstnijverheid. Het

was de bedoeling van De Kruyff, en niet minder van zijn superieur op het Ministerie van Binnenlandse Zaken Victor de Stuers (1843-1916), dat het kunstvakonderwijs in Nederland volgens hetzelfde succesvolle model zou worden opgezet als in Londen en Wenen (en inmiddels in diverse andere steden). De school zou worden gekoppeld aan het toen in aanbouw zijnde Rijksmuseum, waarvan een gedeelte het 'Museum voor Geschiedenis en Kunst' zou herbergen, een echt als leerzaam bedoeld kunstnijverheidsmuseum. Omdat men in Nederland nog niet over voldoende ervaren krachten beschikte werd gezocht naar bekwame buitenlanders die deze krachten op konden leiden.

Dat gold niet alleen voor de Rijkschool voor Kunstnijverheid, maar ook voor de ateliers waar de decoratieve schilderijen en sculpturen voor het nieuwe Rijksmuseum ontworpen en gemaakt moesten worden.⁴ In 1884 kreeg Sturm een eerste opdracht daarvoor: het ontwerpen van een serie tegeltableaus van 26 herauten die de Hollandse steden vertegenwoordigen. Van toen af tot 1910, soms met tussenpozen, was Sturm werkzaam voor het Rijksmuseum. Het was zijn grootste en belangrijkste opdracht, en een groot deel van het boek is gewijd aan de museumdecoraties. Onder de zaken die uit de archieven tevoorschijn zijn gekomen zijn ook de financiële stukken. Delvigne en Heij hebben berekend, dat Sturm alles bij elkaar f 74.228.- heeft geïncasseerd voor zijn werkzaamheden aan het Rijksmuseum, een bedrag dat ongeveer gelijkstaat met € 1.000.000.- nu. Maar daarvoor moest Sturm ook weer zijn assistenten en hulpmiddelen betalen. Soms ging dat niet, en dat is een van de weinige persoonlijke bijzonderheden die over Sturm naar boven zijn gekomen: hij

Afb. 2. Jan van Schaffelaar gereed om van de toren te springen, wandschildering in de Voorhal van het Rijksmuseum.

zat altijd in geldnood, ondanks het feit dat hij naast de Rijksmuseumopdracht ook nog diverse andere lucratieve opdrachten had, en natuurlijk zijn honorarium van de Rijkschool voor Kunstnijverheid. Steeds werd hij achtervolgd door schuldeisers, en zelfs kwam de rechter er een paar keer aan te pas. Sturms financiële perikelen hadden veel invloed op de voortgang van de museumdecoratie: hij vroeg herhaaldelijk om voorschotten of leningen, had soms geen geld om assistenten te betalen en moest dan veel zelf doen, of was genooddaakt om extra opdrachten aan te nemen waardoor het werk aan het Rijksmuseum vertraagd werd. De Stuers klaagde dat hij in moeilijkheden kwam met zijn jaarbudget: als Sturm zijn portie werk voor een bepaald jaar niet op tijd afhad, moest er voor het volgende jaar opnieuw budget aangevraagd worden. Maar ondanks dat waardeerden De Stuers en vooral architect Pierre Cuypers (1827-1921) Sturm in artistiek opzicht zeer. Enkele malen werd geprobeerd andere kunstenaars

in te schakelen en proefopdrachten te verlenen, maar toch vielen Cuypers en De Stuers steeds weer terug op Sturm. Dat kwam vooral door de stijl van Sturm: hij had niet zozeer een eigen stijl, maar plooidde zich naar de wensen van Cuypers. Het resultaat is een realistische, maar gestileerde manier van weergeven, zonder veel dieptewerking en met een ingehouden coloriet: een stijl dus die zich voegde naar Cuypers' architectuur [Afb. 2]. In hoeverre Sturm ook nog enige inspraak had op de inhoud van het decoratieprogramma - die in principe vastgesteld werd door Cuypers, in nauwe samenspraak met Victor de Stuers en zijn zwager en inhoudelijk adviseur Jozef Alberdingk Thijm (1820-1889) - is niet bekend maar lijkt gezien de persoonlijkheden van deze drie ook niet erg waarschijnlijk.

Dienstbare kunst

Dat Sturm waar hij niet gebonden was aan Cuypers ook wel in een ander idioom kon werken, blijkt onder andere uit een onderdeel van de museumdecoratie dat niet

Afb. 3. Restauratie van het Rijksmuseum, uit: F.D.O. Obreen, *Guide to the National Museum at Amsterdam, with illustrations by Wilm Steelink and ground plans, Schiedam 1887.*

Afb. 4. *Kindermaaltijd*, (ontwerp voor?) schildering in de restauratie van het Rijksmuseum.

de verheven strekking had van de allegorische en historische voorstellingen van het totaal. Het betreft de versieringen van het restaurant, ofwel het 'ververschingslokaal' onder een van de torens. Het lijkt niet helemaal duidelijk wie er inhoudelijk en financieel voor deze schilderijen verantwoordelijk was; in elk geval wilde De Stuers er niet voor betalen, omdat ze niet in opdracht van Cuypers zouden zijn gemaakt. Echt toevallig is die restauratieruimte er ook weer niet gekomen: een restaurant in een museum was toen echt een nieuwigheid, waarschijnlijk overgenomen van het bewonderde South Kensington Museum. In vroege gidsjes van het Rijksmuseum staat een afbeelding van deze ruimte, maar de decoratie is zeer onduidelijk weergegeven [Afb. 3]. Er is niets meer van over, maar Delvigne en Heij vonden nog een beschrijving uit 1886 (die waarschijnlijk niet helemaal klopte), en een enkel fragment in de kelder van het Rijksmuseum [Afb. 4]. Dat fragment toont een tamelijk frivool onderwerp - kinderen aan een feestmaal - maar ook een stijl die luchtig en meer realistisch is dan de overige museumschilderingen. Het lijkt op het werk dat Sturm in zijn vroege Weense tijd heeft gemaakt.

Er werd nog veel meer werk in andere stijlen gevonden; het onderzoek naar Sturm heeft een verbazingwekkend groot en veelzijdig oeuvre aan het licht gebracht. Kennelijk was het ook voor een kunstenaar die weinig publiciteit kreeg goed mogelijk om zich staande te houden, waarschijnlijk via mond-op-mond reclame. Na zijn vertrek uit Venen kreeg hij zijn hele leven regelmatig opdrachten uit zijn vaderland. Ook in Nederland ontbrak het hem daar niet aan. Naast de Statenzalen in Assen en Zwolle en het Centraal Station van Amsterdam, die als overheidsgebouwen min of meer in de trant van Cuypers en De Stuers gedecoreerd dienden te worden, ontwierp Sturm neo-rococo plafondschilderingen voor het oude stadhuis van Den Haag (verdwenen) en voor het Utrechtse Academiegebouw. Verder ontwierp hij penningen, tapijten, oorkondes, bankbiljetten, feestversieringen, het borduursel van de kussens voor de Gouden Koets. Hij was zelfs actief op het gebied van de vrije schilderkunst, maar had daar in het buitenland meer succes mee dan in Nederland. Een langdurig samenwerkingsverband had hij ook met uitgeverij Hoffmann uit Stuttgart: hij vervaardigde tussen 1891 en 1909 een grote hoeveelheid platen voor het losbladige periodiek *Dekorative Vorbilder* (1890-1915). Dat was een maandelijks verschijnende uitgave van losse platen, bedoeld als inspiratiebron voor kunstenaars in de decoratieve vakken. Sommige van Sturms (168) bijdragen zijn terug te vinden in zijn eigen decoratief werk, andere vonden, al dan niet met toestemming van Sturm, hun weg naar tegeltableaus, muurschilderingen en ceramiek van kunstenaars van diverse nationaliteiten. De platen die Sturm leverde zijn zeer gevarieerd, zowel naar onderwerp als naar stijl: de variaties reiken

van neo-renaissancistisch rankornament tot onvervalste Art Nouveau-slingerplanten.

Eigenlijk is Sturm te beschouwen als een echte vertegenwoordiger van de dienende kunsten: hij liet zijn werk aansluiten bij hetgeen hij te decoreren had. Dat bezorgde hem een drukke kunstenaarspraktijk en een goed inkomen (dat hij er dus weer doorheen joeg) maar geen blijvende roem. Nu is hij, net als zijn museumschilderingen, weer terug in de aandacht.

Noten

¹ Rob Delvigne and Jan Jaap Heij, 'Rehabilitation for Georg Sturm', *The Rijksmuseum Bulletin* 61 (2013) vol. 1, 24-63.

² Jan Jaap Heij, 'Georg Sturm: "Gemeenschapskunstenaar" avant la lettre?', *Desipientia* 18(2011) nr.2, 18-23.

³ Rob Delvigne m.m.v. Frans Landzaat, 'Georg Sturm, ontwerper naast Pierre Cuypers', *Tegel* 39 (2011), 25-36; Rob Delvigne, 'Dekorative Vorbilder, een tijdschrift voor sierkunst rond 1900', *De Boekenpost* 124 (2013).

⁴ Zie Adi Martis, 'Het ontstaan van het kunstnijverheidsonderwijs in Nederland en de geschiedenis van de Quellinusschool te Amsterdam (1879-1924)', *Kunstonderwijs in Nederland. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 30 (1979), 79-171.

KORTE MEDEDELINGEN

Stichting erfgoed meubelfabriek L.O.V.

De eind 2017 opgerichte stichting (waarover bericht werd in *Rond 1900* 2018 nr.1) is gestart met een website

www.erfgoedLOV.org

waarop informatie over de stichting en een virtueel museum in opbouw.

Amersfoort – Mondriaanhuis wint internationale prijs

Het Mondriaanhuis en ontwerp bureau Tinker imagineers hebben de bronzen Media & Technology MUSE Award gewonnen in de categorie Multimedia Installations. De prijs, die een initiatief is van de American Alliance of Museums, wordt uitgereikt voor excellent werk op het gebied van multimedia in galleries, bibliotheken, archieven en musea. Deze prijs ging eerder naar gerenommeerde musea in de V.S. en China.

Den Haag - Eeuwfeest Nieuwe Haagse School

Een aantal culturele organisaties in Den Haag heeft 2018 uitgeroepen tot het 100ste jubileumjaar van de Nieuwe Haagse School, een bouwstijl waarin elementen uit de architectuur van De Stijl, Frank Lloyd Wright en H.P. Berlage gecombineerd voorkomen. De strakke lijnen en geometrische volumes

van de Nieuwe Haagse School vormden, meer dan de Amsterdamse School, de aanzet tot de moderne architectuur.

In dit jubileumjaar wordt de Nieuwe Haagse School onder de aandacht gebracht door middel van verschillende excursies, debatten en lezingen en een tentoonstelling in het Atrium van het stadhuis. In juni verschijnt de publicatie '100 jaar Nieuwe Haagse School – De toekomst van het verleden' van architectuurhistoricus en Nieuwe Haagse School expert Marcel Teunissen.

Meer informatie:

www.nieuwehaagseeschool.nl

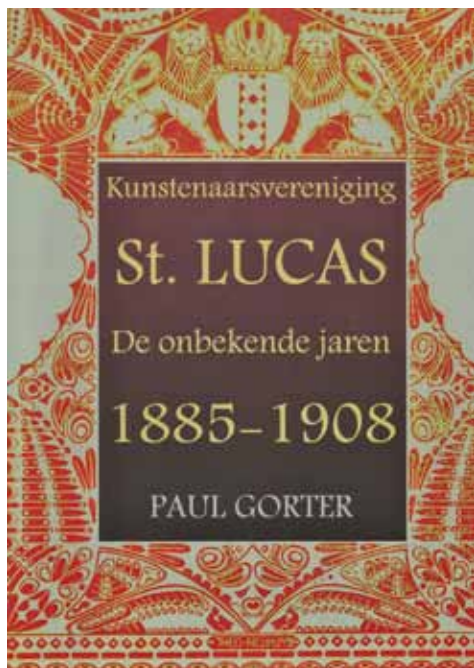

Klimopstraat Den Haag met huizen van Jan Wils, 1921 (foto Vincent Steenberg).

Otterlo - 80 Jaar Kröller-Müller Museum

Op 13 juli 2018 was het precies 80 jaar geleden dat het Kröller-Müller Museum zijn deuren opende voor publiek. Dit werd gevierd met de lancering van de online 'Tijdlijn', vol bijzondere verhalen over de Kröllers en hun collectie en de verdere geschiedenis van het museum, die niet eerder naar buiten zijn gebracht.

Zie: krollermuller.nl/tijdlijn/een-tijdlijn-vol-verhalen

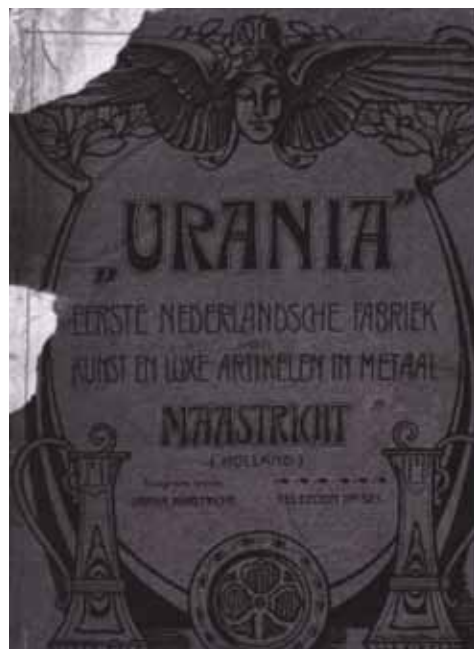

Nieuwe uitgaven

Paul Gorter, *Kunstenarsvereniging St. Lucas. De onbekende jaren 1885-1908.*

Chronologisch overzicht van activiteiten van de vereniging, op basis van catalogi en artikelen in kranten en tijdschriften (een archief van St. Lucas is niet bewaard gebleven), [Amsterdam] 2017, 36 pg. Verkrijgbaar als e-boek en in gedrukte vorm, via www.baxbooks.eu, € 13 (incl. verzendkosten).

Ben Stork (samenst.), *Korte biografie van Hubert Dieudonné Frederik Regout, oprichter van Urania, eerste Nederlandse fabriek van kunstvoorwerpen in metaal en facsimile herdruk van een verkoopcatalogus. De auteur publiceerde eerder over deze fabriek van Jugendstiltin in Rond 1900 2013 nr.5.*

7 (biografie) + 60 (catalogus) pg., ills. in zwart-wit. Uitgave in eigen beheer; beperkte oplage. ISBN 978-90-828665-0-6. € 60 (incl. verzendkosten binnen Nederland). Meer informatie en bestellen via: www.boekwinkeltjes.nl/b/184657291/ Hubert-Dieudonn-Frederik-Regout-oprichter/

Chris Uhlenbeck, Louis van Tilborgh en Shigeru Oikawa, *Japane prenten. De collectie van Vincent van Gogh, Gent: Uitgeverij Tijdsbeeld, 2018 (Engelse editie: London/ New York:Thames & Hudson).*

Het boek gaat gedetailleerd in op Van Goghs verzameling, analyseert de samenstelling en kwaliteit daarvan en toont een ruime selectie van bijna 150 prenten die Van Gogh in zijn bezit had. Naast het boek, € 35, lanceert het Van Gogh Museum een online overzicht van de volledige collectie:

www.vangoghmuseum.nl/japanseprenten

Daiga Upenice & Vita Birzaka (ed.), *Cat. Jügendstils. Pirsmākumi. Ietekmes. Savdabūba/Art Nouveau. Its Beginnings, Influences and Original Nature, Riga*

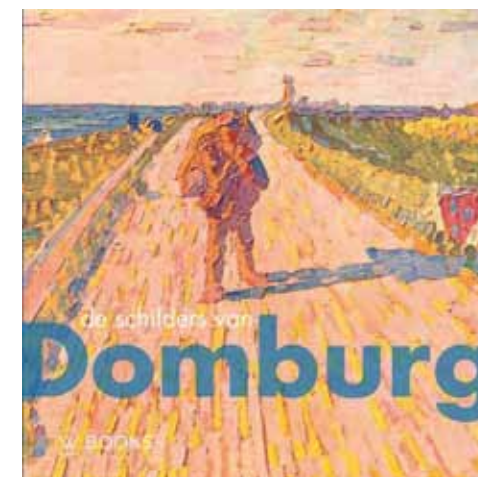

(Latvian National Museum of Art) 2018.

Dit heeft u gemist als u de VVNK-reis naar Riga niet hebt meegemaakt. Een tentoonstelling in het Kunstmuseum De Beurs van Riga van fraaie voorbeelden van Art Nouveau in Letland, Frankrijk, Groot Brittannië, Rusland en België. De catalogus (in het Lets en Engels) belicht bronnen van invloed in de diverse landen (behalve Rusland). ISBN 978-9934-538-18-6; 126 pg.; € 15 (in Riga).

Francisca van Vloten, *De schilders van Domburg, Zwolle:WBOOKS, 2018*

Vanaf ca. 1870 tot aan de Eerste Wereldoorlog was Domburg een populaire kunstenaarskolonie. Kunstenaars als Jan Toorop, Piet Mondriaan, Theo van Rysselberghe en R.N. Roland Holst brachten er graag hun zomers door en schilderden kustgezichten of vrouwen in Zeeuwse klederdracht. ISBN 978 94 625 8260 6, 264 pg., € 19,95.

TENTOONSTELLINGAGENDA per augustus 2018

Piet Mondriaan, Amaryllis, 1910, aquarel, part. coll.

Amersfoort - Mondriaanhuis
033-4600170 / www.mondriaanhuis.nl
Puur natuur; t/m 28 oktober 2018.

De tentoonstelling Puur Natuur toont een selectie van werken van Piet Mondriaan uit de periode 1895-1910, dus vóórdat hij de weg naar abstracte schilderkunst insloeg. De expositie laat een grote variëteit in onderwerpen zien, zoals landschappen, portretten, bloemen en stilleven.

Mondriaan woonde in zijn Nederlandse periode veel in Amsterdam, maar verbleef ook in diverse dorpen in Nederland. De schilder had de gewoonte om er met de fiets op uit te trekken en in de buitenlucht te tekenen of te schilderen wat hij daar aantrof: weidse landschappen, boerderijen, koeien in de stal of molens met de kenmerkende Hollandse wolkenpartijen. Ook in Mondriaans landschappen uit deze periode is te zien dat in de loop van de tijd

compositie en lijnen belangrijk voor hem worden. Ook zijn kleurgebruik verandert in de loop van de tijd: van donkere, bruine tinten, naar meer heldere kleuren.

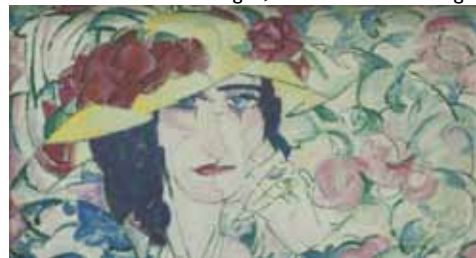
In zijn Nederlandse periode heeft Mondriaan ook veel portretten gemaakt. Een deel daarvan werd in opdracht geschilderd maar hij portretteerde ook mensen uit zijn kennissenkring. Eén van de geportretteerden in de tentoonstelling is zijn oom en eerste voorbeeld Frits Mondriaan (1853-1932), schilder van voornamelijk landschappen in de stijl van de Haagse School.

Aan het begin van zijn carrière, maar ook nog in zijn abstracte periode, schilderde Mondriaan regelmatig bloemen. Meestal een enkele bloem, zoals een chrysaant of een amaryllis, centraal in de compositie. De algemene opvatting is dat Mondriaan de bloemen maakte omdat er markt voor was, maar ze vormen toch een belangwekkend onderdeel van zijn oeuvre. Een centraal stuk in deze tentoonstelling is de rode amaryllis met blauwe achtergrond.

Bergen NH - Museum Kranenburgh
072-5898927 / www.museumkranenburgh.nl
Het geheim van Gestel; t/m 16 september 2018.

Jarenlang was een van de topwerken van schilder Leo Gestel (1881-1941) slechts voor een enkeling te zien in een directiekamer,

Leo Gestel, Portret van een vrouw, 1913, Bergen, Museum Kranenburgh.

maar vanaf deze zomer mag iedereen 'Portret van een vrouw' uit 1913 bekijken. Het schilderij is een genereuze, meerjarige bruikleen uit de bedrijfscollectie van NN Group, een internationale verzekeraar en vermogensbeheerder. Gastcurator Caroline Roodenburgh onderzocht welke plek het werk inneemt binnen het oeuvre van 'de grootmeester van de Bergense School'. Het resultaat is een tentoonstelling waarin Gestels experimenteerlust in kleur, vorm en thema centraal staat.

Den Haag - Louis Couperusmuseum
070-3640653 /
www.louiscouperusmuseum.nl
'Een sneller schrik van schoonheid...' Louis Couperus en de beeldhouwkunst; t/m 14 oktober 2018.

Louis Couperus liet zich zijn leven lang inspireren door kunst en mythologie uit de Klassieke Oudheid. Dit komt vooral tot uiting in een boek als Reisimpressies (1894), waarin hij zijn eerste reis door Italië beschrijft, verder in romans als Dionyzos (1904), De berg van licht (1905-1906), Herakles (1913) en in beschrijvingen van kunst zoals in Uit blanke steden onder blauwe lucht (1912/1913). Er worden beelden en foto's van sculpturen uit de oudheid getoond. Essentie hierbij is hoe de houding ten opzichte van het kijken naar klassieke sculptuur in de negentiende eeuw verandert. Werd beeldhouwkunst aanvankelijk beoordeeld vanuit een esthetisch of Christelijk/moralistisch standpunt, in de loop van de eeuw werden de antieke beelden steeds meer gezien als 'bezielde objecten'. Deze maakten als zodanig hun entree als personages in de literatuur, ook bij Couperus. Enerzijds zijn portretten en beeltenissen van Couperus

zelf en naar zijn werk te zien, anderzijds beelden uit de klassieke oudheid die hij beschrijft in zijn boeken.

Den Haag - De Mesdag Collectie (v/h Museum Mesdag)
070-3621434 / www.demesdagcollectie.nl
Het hele jaar door zijn er bij De Mesdag Collectie kleine, wisselende presentaties te zien die een aspect van Mesdags verzameling belichten. Momenteel is in De Mesdag Collectie een presentatie over de schilder Antonio Mancini (1852-1939) te zien.

Gedurende meer dan twintig jaar stuurde Mesdag regelmatig een toelage naar deze Italiaanse collega. De afspraak was dat deze daarvoor schilderijen en studies maakte. Zo kreeg Mesdag zo'n honderdvijftig werken

Antonio Mancini, *De Verjaardag*, 1885, Den Haag, Mesdag Collectie.

toegezonden, te veel om allemaal zelf te houden. Hij organiseerde tentoonstellingen van Mancini's werk en verkocht ook veel door.

Deze focuspresentatie belicht de bijzondere overeenkomst tussen de twee kunstenaars, die elkaar opmerkelijk genoeg nooit ontmoet hebben. Ook is er aandacht voor Mancini's eigenzinnige schildertechniek. Hij was zijn tijd ver vooruit en verwerkte soms onverwachte materialen als stukjes glas of metaalfolie in zijn werk om speciale lichteffecten te bereiken. Recent onderzoek in het restauratie-atelier van het Van Gogh Museum heeft veel nieuwe gegevens opgeleverd, waarvan er nu enkele worden gepresenteerd in De Mesdag Collectie.

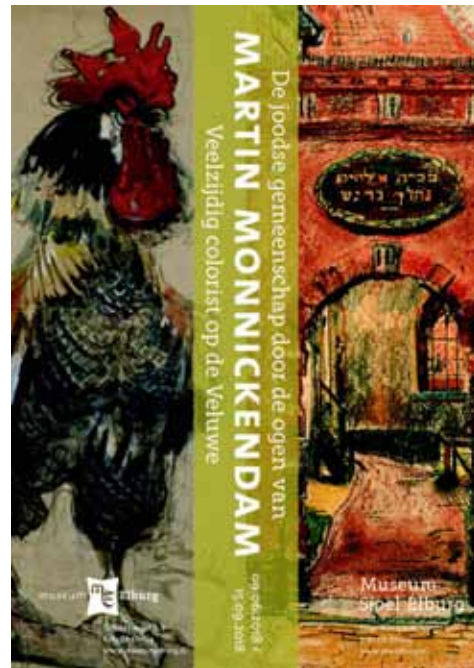
[Elburg - Museum Elburg](#)

0525 -681341 / www.museumelburg.nl

Martin Monnickendam. Veelzijdig colorist op de Veluwe; t/m 15 september 2018.

De Amsterdamse kunstenaar Martin Monnickendam (1874-1943) staat centraal in twee Elburgse musea. Museum Elburg toont tekeningen en schilderijen van Veluwe landschappen, Museum Sjoel Elburg exposeert tekeningen met joodse

thematiek. Monnickendam werkte in een impressionistische stijl en gebruikte behalve verf ook vaak krijt. Hij stond bekend om zijn uitbundige kleurgebruik dat zo levendig was dat andere schilders hun werk niet graag naast dat van hem zagen. Als onderwerpen koos Monnickendam vaak de stad Amsterdam of joodse thema's. Maar ook schilderde hij stillevens, stadsgezichten en landschappen op de Veluwe. Vanuit zijn vakantiehuis in Stroe trok Martin Monnickendam over de hei, door de bossen en langs dorpjes en legde het landleven en de natuur vast.

[Gouda - Museum Gouda](#)

0182-331000 / www.museumgouda.nl

Van Gauguin tot Toorop. Groninger Museum te gast; t/m 6 januari 2019.

Het Groninger Museum heeft een verzameling schilderkunst van de School

Paul Gauguin, *Eglise de Vaugirard*, 1881, Groningen, Groninger Museum (foto John Stoel).

van Barbizon en de Haagse School, bijeengebracht door Reurt Jan Veendorp. Architect en kunstverzamelaar Veendorp had oog voor kwaliteit en wist werken te verkrijgen van belangrijke kunstenaars. In zijn verzameling speelt de natuur, en het gevoel dat een kunstenaar daarin legt, een belangrijke rol.

Deze collectie van het Groninger Museum is deels vergelijkbaar met de collectie van Paul Arntzenius in Museum Gouda. In beide verzamelingen is Willem Tholen bijvoorbeeld goed vertegenwoordigd. Er zijn echter ook verschillen; zo bevat de verzameling uit Groningen meer moderne schilderijen. In Museum Gouda zijn onder andere te zien: Paul Gauguin, Odilon Redon, Mathijs Maris, Jan Toorop, Floris Verster en Jan Mankes. Er vindt een uitruil plaats, zie hieronder bij het Groninger Museum.

[Groningen - Groninger Museum](#)

050-3666555 / www.groningermuseum.nl

Van Courbet tot Israëls, Museum

Gouda te gast. De collectie Arntzenius; t/m 6 januari 2019.

Een deel van de Arntzenius-collectie van Museum Gouda verhuist voor een half jaar naar Groningen. De Arntzenius-collectie bevat werk van Nederlandse en Franse kunstschilders als Willem Bastiaan Tholen, Odilon Redon en Isaac Israëls. Zij schilderden landschappen met grote wolkenpartijen, kleurrijke bloemstillevens, straatgezichten en portretten. Deze schilderijenverzameling van schilder Paul Arntzenius (1883-1965) is tijdelijk te zien in het Groninger Museum. Eén van de blikvangers is het sfeervolle werk *Zonsondergang* geschilderd door Charles-François Daubigny (1817-1878). Van 30 juni 2018 tot en met 6 januari 2019 is de Collectie Veendorp van het Groninger Museum te gast in Museum Gouda.

Charles Francois Daubigny, *Zonsondergang* (1876-1877), Gouda, Museum Gouda (foto Tom Haartsen).

[Katwijk - Katwijks Museum](#)

071-4013047 / www.katwijksmuseum.nl

Hans von Bartels; t/m 10 november 2018.

Hans von Bartels (1856-1913), geboren in Hamburg, heeft veel in Nederland gewerkt. Zijn belangrijkste thema was het Hollandse vissersleven. In 1887 bezocht Von Bartels voor de eerste keer Katwijk aan Zee; hij zou er tot aan zijn dood

Hans von Bartels, *Gezicht op Veere, 1889.*

jaarlijks terugkeren om te schilderen. Het leven van de vissers en hun gezinnen, de bonte klederdrachten, het strand, de zee en de schepen vormden zijn belangrijkste bron van inspiratie, niet alleen in Katwijk maar ook elders aan de Hollandse kust, in België en Normandië. Ook schilderde hij enkele landschappen en stadsgezichten. Het Katwijk's Museum bezit werk van hem. Bij de tentoonstelling verschijnt de monografie Hans Bartels (1856-1913), de schilder van de Nederlandse kust, geschreven door André Groenveld e.a. (Zwolle: WBOOKS, € 24,95).

Leerdam - Nationaal Glasmuseum
0345-612714 /

www.nationaalglasmuseum.nl

Art Deco Glas, belofte voor het moderne; t/m 28 oktober 2018.

De van oorsprong Zwitserse, in Parijs

opgeleide beeldhouwster Lucienne Bloch (1905-1999) heeft aan het eind van de jaren twintig van de vorige eeuw verschillende glasobjecten voor de Glasfabriek Leerdam ontworpen. In 1929, kersvers van de kunstacademie in Parijs, ging zij aan de slag als eerste vrouwelijke kunstenaar in de Glasfabriek Leerdam. De meeste van haar glasplastieken bleken zeer populair en bleven daardoor tot eind jaren zeventig in productie.

Dankzij de Netherland-America Foundation kon in november/december 2016 onderzoek verricht worden in het familiearchief van Lucienne Bloch. Gebruik makend van brieven en dagboeken en unieke foto's en schetsen geeft glasdeskundige Laurens Geurtz in een publicatie en tentoonstelling een beeld van de ontwikkeling van haar werk voor de glasfabriek. Naast ondersteunend materiaal bij de bekende plastieken zullen een aantal tot nu toe onbekende uitgevoerde en onuitgevoerde werken worden getoond. Brieven en dagboeken geven bovendien een uniek kijkje door de ogen van deze bijzondere logee in het huishouden van fabrieksdirecteur Cochijs.

Nuenen - Stichting Van Gogh Village
Nuenen

040-2839615 /

www.vangoghvillagenuenen.nl

Van Goghs Schildersvrienden uit Eindhoven; 2018.

Dimmen Gestel (1862-1945), Antoon Hermans (1822-1897), Anton Kerssemakers (1846-1924) en Willem van de Wakker (1859-1927) maakten deel uit van het 'schildersclubje' dat onder leiding van Vincent van Gogh bijeenkwam in de tekenschool aan de Eindhovense markt. Van Gogh kwam via Baijens' verhandel met hen

Gezicht op de tentoonstelling.

in contact. Zij werden Van Goghs vrienden en verdienstelijke amateurschilders. In het Vincentre worden 14 kunstwerken van deze vier schildersvrienden getoond.

Otterlo - Kröller-Müller Museum
0318-591241 / www.kmm.nl

Odilon Redon. La littérature et la musique; t/m 9 september 2018.

Odilon Redon (1840-1916) was schilder, (pastel)tekenaar en lithograaf, maar al jong leerde hij ook viool en piano spelen en vatte hij liefde op voor literatuur. Hij was nauw bevriend met schrijvers en componisten, was zelf actief als schrijver en voerde muziek uit. Muziek, literaire thema's en beeldende

Odilon Redon, Pegasus en de Hydra, ca. 1907, Otterlo, Museum Kröller-Müller.

kunst zijn voor hem onlosmakelijk met elkaar verbonden. Al in zijn eigen tijd oogstte hij veel lof voor de zeer eigen manier waarop hij deze verschillende expressieve krachten in zijn werk weet te verbinden. Als geen ander gaf hij daarmee uiting aan het in de late 19de eeuw populaire concept van de synesthesie: de opvatting dat door meer zintuigen tegelijkertijd aan te spreken een intensere beleving kan ontstaan. Tijdgenoten beschreven zijn werk vaak in termen van een muzikale ervaring. Zelf noemde hij zich een peintre symphonique. In artistieke kringen in Nederland omstreeks 1900 werd Redon zeer bewonderd.

Redon vond inspiratie in literaire en muzikale bronnen van de klassieke oudheid tot Richard Wagner. De tentoonstelling laat dit zien aan de hand van een reeks specifieke thema's, zoals het gevleugelde paard (Pegasus) of de vrouw, die zowel voorkomt als symbool van schoonheid (Béatrice) als in de gedaante van fatale verleidster (Salomé). Meestal is de relatie met muziek niet zo letterlijk en gaat het hem meer om het oproepen van een gemoedstoestand. Redon gebruikte dergelijke thema's steeds opnieuw, liet ze van gedaante veranderen en gaf ze telkens nieuwe betekenissen en associaties mee.

Bij de tentoonstelling verschijnt een gelijknamige publicatie met bijdragen van een internationaal gezelschap van vooraanstaande auteurs op het gebied van het symbolisme en van Redons werk, onder redactie van gastconservator Cornelia Homburg. De publicatie verschijnt in het Nederlands en het Engels en wordt uitgegeven door nai010 uitgeverij (€ 29,95).

Tentoonstellingen uitgebreid beschreven in eerder verschenen uitgaven van *Rond 1900*

Amsterdam - Museum Het Schip
020-4182885 / www.hetschip.nl

Publieke werken en de Amsterdamse School, 1915-1935; t/m 1 september 2018.

Assen - Drents Museum
0592-377773 / www.drentsmuseum.nl

Julie de Gaag. Uit fijn hout gesneden; verlengd t/m 31 dec. 2018.

Delft - Museum Prinsenhof
015-2602358 / www.prinsenhof-delft.nl

Art Nouveau/ Nieuwe Zakelijkheid Delft. Kunst, kennis en industrie; t/m 16 augustus 2018.

Op 9 juni j.l. bezocht de VVNK deze expositie.

Den Haag - Gemeentemuseum
070-3381111 / www.gemeentemuseum.nl

Art Nouveau in Nederland; t/m 28 oktober 2018.

De VVNK organiseerde op 20 juli een excursie naar deze tentoonstelling.

Den Hoorn (gem. Midden-Delfland) - Stadsarchief Delft

Gantel 21, 2635 DP Den Hoorn,
015-2602341 / www.archief-delft.nl

De Gist, de Kabel en Kunstenaars; t/m 26 augustus 2018.

Enschede - Rijksmuseum Twenthe
053-4358675 / www.rijksmuseumtwenthe.nl

Paula Modersohn-Becker: tussen Worpswede en Parijs; t/m 12 augustus 2018.

Groningen - Groninger Museum
050-3666555 / www.groningermuseum.nl

Avant-garde in Groningen. De Ploeg 1918-1928; t/m 4 november 2018.

Heerenveen - Museum Belvédère
0513-644999 / www.museumbelvedere.nl

Oase Oranjewoud; t/m 23 september 2018.

Laren - Singer Museum
035-5393939 / www.singerlaren.nl

Geschilderde tuinen; t/m 26 augustus 2018.

Leeuwarden - Fries Museum
058-2555500 / www.friesmuseum.nl

Escher op reis; t/m 28 oktober 2018

Nieuw-Buinen - Keramisch Museum Goedewaagen
0599-616090 /

www.keramischmuseumgoedewaagen.nl

De hutkoffer - een unieke keramiekvondst, proeven uit het atelier van Bert Nienhuis, 1873-1960; t/m 14 oktober 2018.

Nederlandse keramiek voor de NASM/ HAL, uit de collectie van Clive Hellinga; t/m 7 oktober 2018.

Oosthuizen - Dik Trom Kinderboekenmuseum
06-20477917 / www.hetschooltjevandiktrom.nl

Kieviet nog steeds gelezen. Oude en nieuwe boekbanden; t/m 30 september 2018.

Otterlo - Kröller-Müller Museum
0318-591241 / www.kmm.nl

Henri Fantin-Latour; t/m 26 augustus 2018.

Rotterdam - Museum Boijmans Van Beuningen
010-4419475 / www.boijmans.nl

Collectie Krekel. Zilver uit de periode 1880 – 1940; t/m 30 december 2018.

Sint-Annaland - Streekmuseum De Meestooft
0166-652901/06-22826192 / www.demeestooft.nl

Gloeiende glazuren. Chris Lanooy (1881-1948) en navolgers; t/m 1 november 2018.

De VVNK organiseert een excursie naar deze tentoonstelling.